

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ–Ніжин)

Що ми знаємо про історика Костя Штеппу?

Рец. на: *Верба І.В., Самофалов М.О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – 195 с.

Складно знайти в українській історичній науці більш неоднозначну й суперечливу постать, ніж Костянтин Тодосьович Штеппа. За радянської доби згадувати це ім'я було “табу”. Тавро “шпигуна” та “колабораціоніста” переслідувало його за життя (останнє – вже на еміграції), не дає воно спокою його душі й нині, майже за півсотні років після смерті вдалині від батьківщини – за океаном, у далекій Америці.

Першим К.Т. Штеппу – до того ж, якраз у правильній формі написання прізвища (з подвоєним “п”) – науковому світові явив київський дослідник Ігор Верба, котрий – головне за матеріалами архівно-слідчої справи з архіву СБУ – надрукував в “Українському історичному журналі” (№ 3 та № 4 за 1999 р.) розлогу біографічну статтю про цього несправедливо забутого українського історика. Надалі цей-таки науковець у кількох власних розвідках ще кілька разів звертався до постаті К.Т. Штеппи, відкриваючи нові грані його особистості. Згадували про окремі епізоди з життя К.Т. Штеппи й інші сучасні дослідники, здебільшого, в контексті його взаємин із колегами по науковому цеху – Михайлом і Катериною Грушевськими, Іваном Турцевичем, Олександром Оглоблиним, Миколою Петровським (дослідження І. Матяш, С. Зозулі, В. Марочка, М. Михайлика, Е. Циганкової й інших). Упродовж кількох останніх років біографія К.Т. Штеппи була суттєво доповнена кількома ґрунтовними розвідками ще одного київського дослідника – Михайла Самофалова, котрий, узагальнивши напрацювання попередніх дослідників і додавши значний пласт першоджерел, у т.ч. й раніше невідомих науковому загалові; написав і захистив дисертацію, присвячену життю і діяльності К.Т. Штеппи.

Поява дисертаційного дослідження М. Самофалова засвідчила, що накопичений історіографічний матеріал і виявлені першоджерела стосовно особи К.Т. Штеппи як ученого та педаго-

га, а також для характеристики його як особистості загалом, є цілком достатніми, щоб узятися за написання повноцінної біографічної монографії. Відтак, поява такої монографії була справою часу. Й цілком логічно, що її авторство належить саме Ігореві Вербі та Михайлу Самофалову.

Свою роботу автори книги про К.Т. Штеппу етапували за “звичною” біографічною структурою, вичлеивши періоди його життя за характеристикою професійної діяльності та географією проживання: дитинство та роки навчання на Полтавщині, Санкт-Петербурзький період і роки I Світової війни, навчання й наукове становлення в Ніжині, київський період, життя на еміграції. Київський період охоплює зразу 3 розділи: час найбільш плідної наукової та громадської діяльності в 1930-х роках, півтора роки “єзовських” рукавиць у Лук’янівській в’язниці й кілька передвоєнних років, нарешті – два окупаційні роки.

І. Вербі та М. Самофалову вдалося – наскільки це було в сучасних умовах можливо – нанизати на хронологічне осердя життєпису видатного історика живий яскравий біографічний матеріал, наситити цікавими життєвими фактами; не забуваючи про аналіз цих фактів і пошук причинно-наслідкових зв’язків. Так, автори, аналізуючи передумови становлення майбутнього науковця, слушно віддають належне як природному обдаруванню К.Т. Штеппи, так і блискучому оточенню першокласних учених свого часу, з якими від стикався за різних обставин – В. Пархоменко в Полтаві; М. Ростовцев, П. Митрофанов у Петрограді; ціла плеяда ніжинських професорів – І. Семенов, І. Турцевич, М. Бережков лише кілька з них, насамкінець – представники родини Грушевських у Києві.

Урешті-решт, К.Т. Штеппа наприкінці 1920-х років сам перетворився на першокласного вченого. Маючи природний дослідницький талант, міцну класичну освіту, широку ерудицію його можна сміливо називати одним із провідних українських антикознавців. І. Верба та М. Самофалов цілком слушно зауважують, що його талант сповна розкрився в другій половині 1920-х років, коли молодий учений став активно працювати на науковій ниві у якості наукового співробітника Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. До того ж, потужний імпульс науковій студії К.Т. Штеппи отримали після налагодження співпраці з академічними історичними установами акад. М.С. Грушевського, зокрема, Кабінетом примітивної культури Київської науково-дослідної кафедри історії України, який очолювала донька академіка Катерина*¹. Загалом, ніжинський період у житті К.Т. Штеппи – найбільш цікавий і насичений з точки зору дослідження його професійної діяльності.

Наступний – київський (як до арешту в 1937 р., так і в передвоєнний час після звіль-

*¹ Співпраця була настільки динамічною, що “доброзичливіці” навколо, навіть, у плітках “сватали” провінційного професора з Ніжина за “академічну наречену”, забуваючи при цьому, що К.Т. Штеппа був уже одружений і виховував двох дітей. (Дружину – до речі – він зустрів також у Ніжині, – В.Л. Шепелеву, доньку місцевого чиновника, представника одного з місцевих бідних дворянських родів).

нення) – це злам професійних інтересів під тиском нових обставин: запровадження ідеологічного диктату в наукових дослідженнях, методологічна вульгаризація науки загалом, тотальний побутовий острах тощо. Водночас, це час розквіту іншого таланту К.Т. Штеппи – організаційного та педагогічного. Його діяльність у структурах зреформованої на початку 1930-х років Академії наук УРСР досить уважно досліджена в книзі І. Верби та М. Самофалова. Їх висновок: у першій половині 30-х років ХХ ст. колишній ніжинський, а натовді київський учений був одним із найбільш помітних академічних співробітників, фактичним керівником візантологічних досліджень у тогочасній Україні.

У монографії наголошено особливу увагу (й виділено в окремі розділи) на кількох визначальних моментах життя К.Т. Штеппи: захисту докторської дисертації в 1927 р. та півторарічному арешту 1937–1938 років. І це цілком слушно: обидва епізоди надто яскраві, щоб їх розглянути окремо. К.Т. Штеппа став першим у Радянській Україні доктором європейської культури, і єдиним у тодішньому СРСР аж до початку німецько-радянської війни 1941–1945 років доктором наук із провінційного наукового центру. Важко переоцінити значення цієї події: подібний “науковий трамплін” увів молодого провінційного вченого до когорти провідних українських істориків, уможливив подальше кар’єрне просування в академічних структурах. Натомість, інша подія – це життєвий злам, що змусив заради бажання будь-якою ціною вижити переступити через чисельні моральні цінності, – аж до обмовлення друзів і колег (навіть самообмовлення).

Загалом, у розділі стосовно цього півторарічного відрізка життя К.Т. Штеппи автори монографії дещо відступають суто від персони їхнього “піддослідного” й намагаються розглянути мотиви його поведінки під час арешту та слідства крізь призму такого явища сталінського часу, як сексотство. І.Верба та М. Самофалов слушно наголошують, що це явище практично недосліджене у сучасній історіографії; водночас – настільки масштабне, що про нього можна говорити як про суспільний настрій, до того ж, який виходить далеко за хронологію сталінської доби. Саме абстрагуючись від цього й потрібно підходити до вивчення біографістики середини 1930-х – початку 1950-х років. І рішуче відмовитися від радянської практики таврування й навішування ярликів у історичних дослідженнях, виходячи з суто сучасних морально-естетичних критеріїв оцінювання, не кажучи вже про якість політичні міркування^{*2}.

Те саме стосується й іншого, вкрай суперечливого, періоду життя К.Т. Штеппи – окупаційного, коли вчений *цілком свідомо* (про це І. Верба та М. Самофалом наголошують у своїй книзі) наприкінці літа 1941 р. залишився в Києві, розуміючи що його як ідеологічно неблагодійного – та ще й з німецьким корінням! – чекає в евакуації. Пізніше, перебуваючи в еміграції він пояснював цей учинок міркуваннями боротьби з радянським режимом. Проте, коли з одного боку нацисти з підозрою ставилися до ідеологічних “перебіжчиків”, а з іншого – перспектива розправи під час евакуації як із “німецьким шпигуном”, чи думав К.Т. Штеппа про ідейну боротьбу з більшовизмом? Цілком очевидно, що – як і за стінами Лук’янівської в’язниці – найпершим і найбільш сильним було прагнення будь що вижити. Надалі, мотивація вчинків К.Т. Штеппи детермінувалася саме таким прагненням: і на посаді завідувача управлінням культури, і на посаді ректора відновленого Київського університету, і на посаді головного редактора “Нового українсь-

---

^{*2} Такі, наприклад, закиди щодо етичності дослідження біографії “колаборанта” й “зрадника” звучали стосовно дисертації М. Самофалова. Але подібні “моралісти від науки” чомусь забули про наукові дослідження К.Т. Штеппи, насамперед, 1920-х років, де ідеологією й не пахло...

кого слова”, – надто обережні кроки за повної лояльності до нового режиму, який за найменшого незадоволення міг не просто боляче вкусити, але й відкусити голову.

Ще в розділі, присвяченому “донауковому” періоді життя К.Т. Штеппи, І. Верба та М. Самофалов описали цікавий епізод із його фронтової біографії: братання втомлених тривалою війною й деморалізованих революційною агітацією російських і німецьких солдат. За спогадами К.Т. Штеппи йому, нащадкові німецьких колоністів, були більш ближчими й зрозумілими якраз німецькі солдати. То чи не варто було б звернути на цей момент увагу й під час аналізування окупаційного періоду життя вченого? Звісно, це не може бути головною чи визначальною причиною співпраці К.Т. Штеппи з окупаційною владою. Але може дещо пояснити.

Заслуга авторів монографії, насамперед, М. Самофалова, також полягає що йому вдалося опрацювати документи, які зовсім нещодавно з’явилися у фондах Державного архіву Російської Федерації. Їх передали туди на початку 2000–х років діти Костя Тодосьовича – донька Агляя та син Еразм (Ерік)^{*3}. Ці документи проливають світло на деякі суперечливі моменти життя їх батька, пояснюють деякі його вчинки, в т.ч. й під час арешту й окупації. Але головне – дали можливість І. Вербі та М. Самофалову виписати завершену картину життєпису, змалювавши складне життя в еміграції, – останні 15 років життя К.Т. Штеппи до виходу з друку цієї монографії взагалі були білою плямою в сучасній історіографії.

Наприкінці книги І. Верба та М. Самофалов умістили додаткові матеріали (хронологію життя К.Т. Штеппи, список основних його наукових праць, добірку документів) та іменний покажчик. Найбільш цікавою видається добірка документів із фондів Ніжинського архіву, що стосуються захисту К.Т. Штеппою обох своїх дисертацій – промоційної роботи (на кшталт сучасної кандидатської дисертації) наприкінці 1924 р. та докторської в 1927 р. Підібрані документи яскраво характеризують молодого історика-антикознавця як талановитого дослідника, здатного критично розуміти джерела, аналізувати, робити самостійні висновки; засвідчують пером його наукового керівника, опонентів і рецензентів широку наукову ерудицію й гарну перспективу К.Т. Штеппи як ученого. Щоправда, цей додаток є – водночас – і певним недоопрацюванням книги: можливо варто було підготувати до публікації більш широку добірку документів, що характеризувала б ученого більш широко і стосувалася різних періодів його біографії? Гадаємо, від цього монографія тільки б виграла.

Самі автори наприкінці останнього розділу книги – такого собі узагальнення “Хто ж насправді такий Кость Штеппа?” – погоджуються, що їх дослідження є лише першою спробою більш-менш цілісного портрету несправедливо забутого й забороненого свого часу українського історика. Його біографія досі містить чимало лакун, що – головне – зумовлюється станом джерельної бази. Малодослідженим залишається його час навчання в Петрограді, життя й діяльності в еміграції; більш широко можна біло б висвітлити його ніжинський період життя – адже це час формування К.Т. Штеппи як

---

^{*3} З першого погляду таке рішення дітей К.Т. Штеппи є незрозумілим, адже їх батько до вимушеної еміграції ніяким чином не був пов’язаний із Росією. Проте, самі документи, а також взаємини К.Т. Штеппи з різними діаспорними колами, пояснюють такий учинок: позиціонує себе (ще з 1920–х років) як науковець-інтернаціоналіст, зокрема, висвітлюючи в післявоєнний час проблеми радянологів; пам’ятаючи випадки – хоч і досить помірковані – проти українських націоналістів за німецької окупації, українська діаспора К.Т. Штеппу вважала “зрадником”. То ж він більше тяжів до діаспори російської. Щоправда, там також його цілком “своїм” не вважали, тавруючи “колаборантом”.

ученого, зокрема, вельми цікавим було б зобразити його життя і діяльність у Ніжині крізь призму взаємин із його вчителями й колегами з науково-дослідної кафедри, а також місцевого інституту народної освіти, де молодий учений спершу навчався, а згодом викладав. Загалом, особистісні стосунки К.Т. Штеппи з його оточенням різного часу, а також дослідження приватного життя вченого значно збагатили б монографію. На жаль, саме під цим кутом К.Т. Штеппа авторами книги характеризується найменше.

Однак, зазначені зауваження – це швидше напрями подальшого дослідження персоналії К.Т. Штеппи. Зокрема, цілком недослідженим на сьогодні є історіографічний доробок ученого. Це дослідження із загальної історії, історії релігії, української етнології, зарубіжної радянології та звичайно ж сходознавства – візантиністки й антикознавства елліністичної доби, найбільш цінної частини його наукової спадщини, написаної до методологічного зламу 1930–х років, а відтак – витримані в руслі передової на той час наукової традиції дослідження.

Головне ж, що можна сказати про монографію Ігоря Верби та Михайла Самофалова “Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог” – автори першими познайомили читача з цілісною (хоча й не цілком завершеною) біографією раніше замовчуваного українського вченого – суперечливою, але яскравою; з неодмінними життєвими злетами, розчаруваннями, творчими досягненнями, гіркою втрат тощо.

Гадаємо, це не остання публікація, що стосуватиметься особи К.Т. Штеппи. Як правило в історіографії поява “сигнальної” персоналістичної розвідки завжди спричинює ланцюгову реакцію – заповнення лакун у біографії, введення до наукового обігу нових документів, переосмислення раніше дослідженого; врешті-решт – до нового, більш повного та більш якісного цілісного біографічного дослідження. Так було, наприклад, з постаттю видатних українських істориків ХХ ст. Михайла Грушевського, Наталії Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина; сподіваємося, що так буде і з постаттю Костя Штеппи.

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)

Дворянська печатка початку ХІХ ст. з Липового Рогу

13 вересня 2009 р. автор цього повідомлення був ознайомлений із матрицею печатки, що була знайдена у с. Липів Ріг Ніжинського району Чернігівської обл. і зараз зберігається у приватній колекції.

Матриця виготовлена з жовтого металу, овальна, розміром 28×24 мм, товщиною 3 мм, ручка відламана; артефакт, ймовірно, пошкоджений полум'ям.

Містить зображення: в овальний сталевий щит вписаний срібний ромб із літерами “Г Б” (або “І Б”); над щитом – високий капелюх, прикрашений плюмажем; обабіч щита – арматура; по колу 2 написи, поділені гілкою: “Вѣра богу” – “Вѣрность царю”. Вгорі на торці для позначення верха печатки викарбуваний знак “^” – щоб запобігти неправильному відтиску. Висота літер – 1 мм.

Символіка зображення на матриці досить красномовна і дозволяє означити її власника за соціальним станом як військовослужбовця. Стилістика зображення відповідає початку ХІХ ст. На жаль, спроби номенувати власника печатки поки результату не дали – ані серед власників села, ані серед місцевого дворянства особи із зазначеними ініціалами в першій половині ХІХ ст. не зафіксовано.